

AZƏRBAYCANDA ATATÜRK MƏRKƏZİ

NİZAMİ CƏFƏROV

**AZƏRBAYCAN XALQININ
TARİXİ**

VƏ YA

«TƏRCÜMEYİ-HAL»I

10973

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

«İrfan»

Bakı - 2012

Redaktor: Dəyanət Osmanlı

Ön söz

Azərbaycan xalqının hamı üçün anlaşılıqlı olan, tarixin ən ümumi konturlarını özündə əks etdirən az-çox mükəmməl bir «tərcüme-yi-hal»ınin təsəvvürlərdə canlandırılmasına böyük ehtiyac artıq xeyli zamandır ki, özünü göstərməkdədir. Nəinki bir xalqın, hətta bir insanın da «tərcüme-yi-hal»ında kifayət qədər mürəkkəb, mübahisəli məqamların olması mümkündür. Ancaq həmin «tərcüme-yi-hal»ın, yaxud «tarix»in elə konturları və ya göstəriciləri vardır ki, hər kəs onu qəbul etməyə məcburdur. Məsələn, kiminsə Azərbaycan xalqının məhz türk mənşəli, yəni türklərin tarixən bölünməsindən yaranmış bir xalq olduğuna şübhə etməsi o deməkdir ki, Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin, Molla Pənah Vaqifin, hətta Mirzə Ələkbər Sabirin, Hüseyn Cavid və Səməd Vurğunun da türk-azərbaycanlı olması şübhə altına alınır... Yaxud

Nizami Gəncəvi. Azərbaycan xalqının tarixi və ya «tərcüme-yi-hal». Bakı, «İrfan», 2012, 64 səh.

4702000000
N098 · 2012 qriffli nəşr

© «İrfan», 2012

ən qədim dövrlərdən etibarən Azərbaycanda məskunlaşmış, tədricən türk kökənli Azərbaycan xalqının tərkibinə daxil olmuş bir sıra Qafqaz və ya İran mənşəli etnosların Azərbaycan xalqının tərkib hissəsi olduğunu inkar etmək, ən azından, xalqların formalaşması tarixinin ən ümumi prinsiplərini bilməmək və ya bilib qəbul etməmək deməkdir. Yəni o deməkdir ki, məsələn, ukraynalılar yalnız slavyanlardan ibarətdir və bu xalqın formalaşmasında başqa etnosların, məsələn, türk etnosunun heç bir rolu olmamışdır.

Hər bir xalq kimi Azərbaycan xalqının təşəkkül-formalaşma tarixi də yüzillər boyu davam etmişdir. Eramızın ilk əsrlərindən başlayan bu proses orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində, yəni XVI-XVII əsrlərdə başa çatmışdır. Hər hansı xalqın, eləcə də Azərbaycan xalqının təşəkkül-formalaşma tarixinin gedişini (əslində, mahiyyətini!) daha aydın dərk etmək üçün biri digəri ilə bağlı olan diferensiasiya-integrasiya (bölünmə-birləşmə) proseslərini həmin tarixin müxtəlif mərhələlərində nəzərə almaq olduqca əhəmiyyətlidir. Bölünmə o deməkdir ki, məsələn, ingilislər, almanlar, fransızlar, romanlar, ruslar, slavyan birliyinin bölünməsindən yarandıqları

kimi azərbaycanlılar da türk birliyinin bölünməsindən yaranmışlar. Ancaq bir daha təkrar edirik ki, bu, bütün hallarda təbii- coğrafi, ictimai- siyasi və s. xarakterli bir sıra məqamlardan asılı olaraq gedən bir prosesdir. Məsələnin mürəkkəbliyini anlamaq üçün yalnız onu təsvir etmək kifayətdir ki, türk etnosunun oğuz, qıpçaq və karluqlara bölünməsi ilə yanaşı, gələcək türk xalqlarının əsasını təşkil edəcək tayfa və ya tayfa birliklərinə bölünməsi prosesi də gedir. Ona görə də, məsələn, Azərbaycan xalqının oğuz mənşəli olması o demək deyil ki, onun tərkibində qıpçaq və ya karluq tayfalarının; yaxud özbək xalqının karluq mənşəli olması o demək deyil ki, onun tərkibində oğuz və ya qıpçaq tayfalarının izləri mövcud deyil.

Birləşmə prosesi daha mürəkkəbdir. Belə ki, bölünmə olduqca dərinləşdi, «mərkəzdənqayma» inersiyası olduqca geniş miqyas ala bilər. Və bunun nəticəsində, birləşmənin hətta eyni etnosla aid tayfalara münasibətdə belə kifayət qədər qarışıq mənzərəsi meydana çıxır. Hər bir türk xalqının tərkibində az və ya çox dərəcədə bütün əsas türk tayfalarının iştirakı mümkün olduğu ki-

mi, hətta bölünmə və ya birləşmə prosesinin əsasən başa çatdığını, müstəqil türk xalqlarının formalaşdığını iddia etdiyimiz bizim günlərdə belə bu və ya digər türk xalqına aid edilməsi mübahisə doğuran türk tayfaları mövcuddur. Məsələn, qarapapaq, avşar (əfşar), bayat, qacar, türkmən kimi bir sıra tayfalar Azərbaycan xalqının həm üzvü tərkib hissəsidirlər, həm də etnik müstəqillik iddiasındadırlar... Türk mənşəli olmayıb, özünü həm türk xalqlarından hər hansı birinin tərkib hissəsi sayan, həm də etnik müstəqilliyini iddia edən etnoslara gəldikdə isə, bu da tamamilə təbiidir.

Ancaq biz ikinci, üçüncü və ya dördüncü dərəcəli məsələlərə xüsusi diqqət yetirməyəcəyik. Çalışacağıq ki, Azərbaycan xalqının tarixini – «tərcüme-yi-hab»ını ən ümumi, ən mühüm konturları, göstəriciləri ilə nəzərdən keçirək.

I. Azərbaycan xalqının təşəkkülü

Azərbaycan xalqı dünyanın böyük bir coğrafiyasını əhatə edən türk xalqlarından biridir. Odur ki, Azərbaycan xalqının təşəkkülü tarixi türk etnosunun bölünməsi tarixinin üzvü tərkib hissəsidir. Və ona görə də bəzi tarixçilərin bu «tarix»ləri bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənilməsinə cəhd etmələri, hətta daha «irəlilə» gedərək türkləri Azərbaycan tarixinin «qonağı» səviyyəsinə endirəcək bir «metodologiya» işləyib hazırlamağa çalışmaları yalnız təəssüf doğurur.

Ümumiyyətlə, xalqın təşəkkülü üçün üç şərt vacibdir:

- 1) *etnik potensial;*
- 2) *münbit coğrafiya, yaxud ərazi;*
- 3) *sosial-siyasi təşkilatlanma imkanı.*

Azərbaycan xalqının etnik potensialını, yaxud əsaslarını türk mənşəyi müəyyən (təmin!) etmiş-

dir. Coğrafi, yaxud ərazi təminatına gəldikdə isə buraya zaman-zaman məskunlaşmış Cənubi Qafqaz, tarixi Azərbaycan (Şimali İran) və Şərqi Anadolu daxildir. Qədim dövrlərdən kifayət qədər canlı, qaynar həyat yaşayan bu coğrafiyada uzun zaman davam edəcək sosial-siyasi birliklər qurmaq həmişə çətin olmuşdur. Regionun müasir etnik-kulturoloji mənzərəsi də göstərir ki, buraya tarix boyu müxtəlif etnoslar, biri digərindən kəskin şəkildə fərqlənən dinklər, dünyagörüşlər, mədəniyyətlər ardıcıl müdaxilə etmişdir.

Türk etnosunun bölünməsi prosesinin yüzillər boyu davam etməsi, coğrafiyanın genişliyi, etnik-siyasi hadisələrlə zənginliyi Azərbaycan xalqının təşəkkül-formalaşma prosesinə ciddi (həlledici!) təsir göstərmişdir. Belə ki,

a) eramızın ilk əsrlərindən başlayan proses xeyli uzanmış, orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərinə (XVI-XVII əsrlərə) qədər davam etmişdir;

b) coğrafiyadan kənara az-çox diqqəti cəlb edəcək köçlər olmadığı halda, coğrafiyaya ardıcıl (intensiv!) köçüb məskunlaşmalar olmuşdur;

c) xalqın mütəşəkkilliyini təmin etməli olan sosial-siyasi, eləcə də mənəvi-ideoloji güc mər-

kəzləri tez-tez dəyişdiyindən həmişə natamamlıq kompleksi özünü göstərmişdir və s.

«Azərbaycan» toponimi yunan mənşəli «Atropatena»dan törəmişdir. İran mənbələrində «Adurbadaqan» şəklində olan bu söz ərəb-müsləman tələffüzündə «Azərbaycan»a çevrilmişdir. «Atropatın ölkəsi»ndən «Odlar yurdu»na qədər mənasını dəyişmiş «Azərbaycan»ı Azərbaycan türkləri məzmunca genişləndirərək bütöv Azərbaycanın (və onun xalqını!) adı səviyyəsinə yüksəltmişlər.

1. Türklər. Onların bölünməsi. Və yenidən bölünməsi.

Türklərin az-çox müstəqil bir etnos olaraq meydana çıxması eramızdan əvvəl IV minilliyin sonu III minilliyin əvvəllərinə aiddir. Həmin dövrə qədər türklər neçə min illər monqollar və tunqus-mancurlarla Altay birliyinin tərkibində olmuşlar.

Zəngin mifoloji dünyagörüşü əsasında Tanrıçılığa (tək Tanrı təsəvvürünə) qədər gəlib çıxan türklərin ata yurdu Mərkəzi Asiyadakı Tanrı dağlarının ətəkləri idi. Onlar tədricən Cənub, Qərbbə və Cənub-Qərbbə doğru münbit çöllərə yayılmağa başladılar. Türk axınları xüsusilə eramızın ilk əsrlərində özünü daha ardıcıl, daha məhsuldar və Asiya, eləcə də Avropa xalqlarının tarixinə həlledici təsirlərlə göstərməyə başladı. Doğrudur, bir sıra tarixçilər türklərin hələ daha qədim dövrlərdə Qərbbə – Afınaya, Romaya yürüşləri, burada məskunlaşmaları barədə danışır-

lar. Eləcə də «tarixin başlandığı» qədim Şumerdə türk izlərinin mövcudluğu çox az mütəxəssislərdə şübhə doğurur... Ancaq bu «hadisələr» o qədər qədimdə qalmışdır ki, müasir xalqların keçmişini təsəvvür etmək üçün bu və ya digər dərəcədə mübahisəsiz qəbul edilə biləcək çox az şey verir.

Qərbbə axın edən türklər (hunlar) qədim dövrün sonu orta əsrlər dövrünün əvvəllərində artıq Şərqi Avropanı məskunlaşdırmışdılar. Onların «barbar» adlandırılan germanın və slavyanlarla ittifaqı Roma imperiyasına son qoyub qocalmış Avropanı cavanlaşdırdı. Xristianlıq və onun təbliğ etdiyi mədəniyyət mançəsiz yayılmağa başladı. Attilanın hökmdarlıq elədiyi illərdə həmin proses daha sürətlə gedərək türklərin dünya tarixindəki progressiv rolunu təsbit etdi.

Bu gün nəinki Şərqi, eləcə də Qərbi Avropanın bir sıra xalqlarının etnik tərkibində türklərin danılmaz izləri vardır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, türklərin Qərbi Avropaya axınları heç zaman dayanmamış, orta əsrlərin sonlarına qədər davam etmişdir.

Altay dağlarının ətəklərindən tədricən Cənuba, Qərbə və Cənub- Qərbə yayılan türklər IX- XI əsrlərdə üç böyük tayfa ittifaqına, yaxud etnocoğrafi birliyə bölünürlər:

- 1) oğuzlar,
- 2) qıpçaqlar,
- 3) karluqlar.

Bu, türklərin ilk bölünməsi idi ki, həmin bölünmə təxminən min illik bir tarixə malik idi.

Mərkəzi Asiya – Altay dağları çıxış nöqtəsi kimi alınarsa, oğuzlar Cənub-Qərb, qıpçaqlar Şimal-Qərb istiqamətində xeyli uzaqlara gedib çıxmış, karluqlar isə Cənuba doğru yayılmışlar. Türklərin oğuz, qıpçaq və karluq tayfalarına bölünməsi ilə yanaşı, yəni həmin bölünmə hələ başa çatmamış bu tayfalar daxilində də bölünmə prosesi başlanmışdır ki, haqqında söhbət gedən proses orta əsrlərin sonlarına qədər davam etmişdir.

Beləliklə, IX-XI əsrlər türklərin tarixində elə bir dövrdür ki, həm ilkin bölünmə başa çatır, həm də ikinci bölünmənin konturları müəyyənləşir. Yəni bir tərəfdən oğuzlar, qıpçaqlar və karluqlar var, digər tərəfdən müasir türk xalqlarının «rüşeymlər»i görünür.

Oğuzlar, əsasən, türkmənlərə, Azərbaycan və Anadolu türklərinə,.. qıpçaqlar Altay, qırğız, qazax, tatar və başqırdlara,.. karluqlar isə özbəklərə və uyğurlara bölünürlər. Bununla belə türklər Altay birliyindən ayrılarkən bəzi ümumi cəhətləri saxladıkları kimi türk xalqları da ümumtürk xüsusiyyətlərini mühafizə etməkdə davam edirlər.

Və beləliklə, Azərbaycan xalqı, əsasən, oğuz türklərinə aid olsa da, ümumtürk (və ümumaltay!) etnik-mədəni kodunun daşıyıcısıdır.

2. Azərbaycanın türkləşməsi. Və Azərbaycan xalqının təşəkkülünün başlanması.

Azərbaycanın qədim etnik mənzərəsi barədə, demək olar ki, məlumat yoxdur. Və Azərbaycan tarixşünaslığında Aratta, Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya kimi çox səslənən adlar həmin dövrlərdə ölkədə hansı etnosların məskunlaşdığı barədə, təəssüf ki, heç nə demir. Tarixçilər qədim Azərbaycanda Qafqaz, İran və ya türk etnoslarının mövcudluğu barədə təxminən eyni müvəffəqiyyətlə (yaxud müvəffəqiyyətsizliklə!) danışa bilirlər... Ona görə də bütün mübahisələri «tarixəqədərki dövr»də qoyub tarixi gerçəklikdən – Azərbaycanın türkləşməsindən danışmaq daha münasib olardı.

«Tarixəqədərki dövr» dedikdə Azərbaycan tarixinin bizim cranın hüduduna qədər gəlib çıxan (və kifayət qədər zəngin!) tarixini nəzərdə tuturuq ki, milyon illəri əhatə edir. Azərbaycanın

qədim mədəniyyətinin xronologiyasını nəzərdən keçirsək burada insan əməyinin, zəkasının çox-çox qədimlərdən geniş tətbiqinin aydın görünən izlərinə rast gəlirik. Azıx mağarası, Qobustan, Gəmiqaya yazılı daşları, ümumiyyətlə Azərbaycanın həm Şimalında, həm də Cənubunda aşkar olunmuş çoxlu sayda qədim (ən qədim!) yaşayış məskənləri sübut edir ki, Azərbaycan dünyanın antropogeniz, yəni insan yaranan regionlarından biridir. «Tarixəqədərki dövr»ün son minillikləri isə ölkədə hətta qədim şəhər mədəniyyətinin mövcudluğunu təsdiq edən faktlarla zəngindir.

Mənbələr ondan artıq etnosun adını çəkir, ancaq bu adlar, demək olar ki, heç nə demir.

Eramızın ilk əsrlərində Azərbaycana gələn türklər Altaylardan Qərbi Avropaya doğru yürüş edən hunlardan idilər. Onlar Qafqaz dağlarını aşıb Şimaldan Cənuba doğru böyük kütlələr halında hərəkət edərək ölkədə məskunlaşdılar. Bu proses yüzillər boyu davam etmişdir... Həmin hərəkətin (əslində, hərəkətin!) nə qədər ardıcıl (və güclü!) olduğunu təsəvvür etmək üçün yalnız onu xatırlamaq kifayətdir ki, əvvəl İran, sonra isə ərəb hökmdarları türklərin Şimaldan Cə-

nuba axınlarının qarşısını almaq üçün müxtəlif səddlər, o cümlədən Dərbənd səddini qurmağa məcbur olmuş, ancaq bu təbii- tarixi (passionar) axının qarşısını ala bilməmişlər. Qafqaz dağlarını aşıb keçən hun (get-gedə daha çox qıpçaq) türkləri nə qədər Cənuba ensələr də, onların məskunlaşdıqları əsas coğrafiya Azərbaycanın Şimalı (Albaniya) idi.

Çox keçmədi ki, tanrıçı hun- qıpçaqlar həmin regionda yerli əhaliyə çevrildilər. Ancaq onlar Şərqi Avropadakı – Dəşti-Qıpçaqdakı «əcdadlar» ilə əlaqəni üzməmişdilər. Yeni axınlar baş verirdi... Dəşti-Qıpçaqdakı kimi Azərbaycanda da qıpçaqlar tanrıçılığı qorumaqla yanaşı xristianlığı da qəbul etməyə başladılar.

Və bir faktı xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır (bunu dövrün erməni və gürcü mənbələri də göstərir) ki, eramızın I minilliyi ərzində Qafqazın Cənubunda qıpçaq türklərinə qarşı dura biləcək bir ictimai-siyasi qüvvə yox idi. Onların (qıpçaq türklərinin) yaratdıqları birliklər o qədər davamlı olmasa da, regionun bütün əhalisini özlərinin təsiri altına almışdılar. Birincisi ona görə ki, həm sayca çox idilər, həm də Şimaldan gələn axınlar hesabına sayları get-gedə daha da

artırdı. İkincisi isə, böyük döyüş təcrübəsinə, möhtəşəm hərbi qüdrətə malik idilər. Nəinki yerli Qafqaz, eləcə də gəlmə İran mənşəli etnoslar, hətta Cənubi Qafqazı zəbt edən sasanilər, ərəblər belə onlarla hesablaşmalı olmuşdular.

Hunların tərkibi də müxtəlif idi, türk dilinin müxtəlif dialektlərində danışdılar. Mənbələr suvar (Sabir), xəzər (kaspi), onoqur, haylandur, kəngər, bulqar və b. tayfaların, yaxud tayfa birliklərinin adını çəkir. Bununla belə, aparıcı mövqedə məhz qıpçaq türkləri dayanırdılar. Onlar mənbələrdə adı çəkilən müxtəlif türk tayfalarını, yaxud tayfa birliklərini (əslində onların qalıqlarını) öz idarəçilikləri altında birləşdirərək VI-VII əsrlərdə Cənubi Qafqazda tam hakim oldular.

Eramızın ilk əsrlərində Qafqazın Cənubunda məskunlaşan türklərin əsas rəqiblərindən biri, bəlkə də, birincisi yunanlar idi. Anadolunu bütünlüklə zəbt etmiş yunanlar Qafqazı da nəzarət altında saxlamağa cəhd edirdilər. Xüsusilə xristianlığın yayılmasından sonra yunanların Qafqaz-Kiçik Asiyadakı mövqeləri güclənmişdi. Bununla belə əvvəl sasanilərin, sonra isə ərəblərin Cənubi Qafqaza hərbi-siyasi müdaxilələri

54501

yunanlara – Bizansa Anadoludan Şərqə doğru genişlənməyə qəti şəkildə mane oldu. Bu müdaxilə-hücumların bir mühüm təsiri də ondan ibarət idi ki, əvvəl Qafqaz, sonra isə İran etnoslarını yaşayış üçün o qədər də münasib olmayan dağlara, dənizsahili yarımşöhralara sıxışdırıldılar. Qıpçaq türkləri isə ümumtürk yaşam texnologiyalarına uyğun olaraq dağətöyi yerlərdə, yaxud çöllərdə məskunlaşmışdılar. Bunu müasir Azərbaycanın etnik mənzərəsi də göstərir.

Azərbaycanın Şimalında (Cənubi Qafqazda) daha çox məskunlaşan hun türklərinin xüsusilə ilk orta əsrlərdə böyük kütlələrlə Azərbaycanın Cənubuna (tarixi Azərbaycana) köçürülməsi faktını mənbələr təsdiq edir.

Beləliklə, hun-qıpçaq türklərinin Qafqaza (oradan da daha cənuba) axını ilə Azərbaycanın türkləşməsinin (və Azərbaycan xalqının təşəkkülünün!) əsası qoyulur.

3. Qıpçaqlar. Oğuz- sölcuqlar. Və Azərbaycan.

Əramızın ilk əsrlərindən başlayaraq Azərbaycanda məskunlaşan türklərin (qıpçaqların) etno-coğrafi mövqeyini IX-XI əsrlərdə tədricən intensivləşən oğuz-sölcuq yürüşləri möhkəmləndirir. Mərkəzi Asiyadan başlayıb Xəzərin Cənubundan keçməklə Anadoluya doğru istiqamətlənən (və orta əsrlərin sonlarına qədər mərhələlərlə davam edən) bu yürüşlər, hun-qıpçaq axınlarından fərqli olaraq, daha çox hərbi-siyasi xarakter daşıyırdı.

Qıpçaqların mədəniyyəti daha çox şifahi yaradıcılığa, köçəri həyat tərzinə əsaslandığı halda oğuzların mədəniyyətində yazı, oturaqlıq, şəhər həyatı daha üstün olmuşdur.

Və bir fərq də ondan ibarət idi ki, oğuz- sölcuqlar artıq islam dinini qəbul etmiş, yaxşı təşkilatlanmışdılar. Onların saraylarında türk dili ilə yanaşı fars, ərəb dilləri də böyük nüfuzə malik

idi. Çünki oğuz-səlcuq əsilzadələri özlərini yalnız türk kimi deyil, həm ərəb, həm fars, həm də bir türk kimi hiss edir, yəni bütövlükdə müsəlman dünyasının övlad-varisləri sayırdılar.

Azərbaycanda Atabəylər dövlətini yaradan oğuz-səlcuqlar tədricən Anadoluya- Bizansa öz passionar güclərini göstərməyə başladılar. Və XI-XIII əsrlərdə böyük bir ərazini zəbt edərək dövlətlərini qurdular. Anadolunun (nəticə etibarilə, İstanbulun) fəthi XIII əsrdən sonra -- osmanlılar dövründə də davam etdi.

Azərbaycanda (eləcə də Şərqi Anadoluda) oğuz-səlcuqların tarixi missiyasını əks etdirən ən mühüm tarixi- ədəbi mənbə «Dədə Qorqud» ep-osudur. Epos Azərbaycanın (və Şərqi Anadolunun) türkləşməsinin ikinci dövrünü olduqca aydın detal və təfərrüatlarla təqdim edir. Marafıdır ki, regiona yürüş edən oğuzların qarşısında artıq yerli əhaliyə çevrilmiş qeyri- müsəlman (kafir) qıpçaq türklərini, daha uzaqlarda (Qərbdə) isə yunanları görürük ki, bu da regionun etnik tərkibi barədə obyektiv təsəvvür yaradır.

Odur ki, erməni, eləcə də gürcü mənbələrinin IX-XI əsrlərdə -- I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində erməni və ya gürcülərin Qafqa-

zın Cənubunda hansısa ciddi etnik- siyasi hadisə olmaları barədəki məlumatları böyük şübhə doğurur. Və xristian missionerliyinin gələcəyə -- təbliğata hesablanmış xəyalpərəst iddialarından başqa bir şey deyildir.

Oğuz-səlcuq türklərinin Azərbaycanın həm Cənubunda, həm də Şimalında yayılması əhəmiyyətli bir məncə ilə qarşılaşdır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, yalnız Şimalda qıpçaq türklərinin o qədər də davamlı olmayan müqavimətindən danışmaq olar... Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, oğuz-səlcuq yürüşlərinin əsas istiqaməti Qərb- Anadolunun içərilərinə doğru olduğundan nə Cənub-Qərb, nə də Şimal Qərb istiqamətləri strateji əhəmiyyət kəsb etmirdi.

Azərbaycanda məskunlaşan (və Azərbaycan xalqının formalaşmasını təmin edən!) oğuz-səlcuqlar arxasında regiona əsasən oğuzların, müəyyən qədər isə digər türk etnoslarının axınları XVI əsrə qədər davam etdi. Monqol-tatarların, Əmir Teymurun, Qaraqoyunluların və Ağqoyunluların yürüşləri formalaşmaqda olan Azərbaycan xalqının etnik tərkibini (potensialını!) gücləndirdi. Və eramızın ilk əsrlərindən başlayan

proses orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərinə qədər kəsilmədən davam etdi.

Oğuz-səlcuq yürüşləri XIII əsrdən başlayaraq Anadoluda – Kiçik Asiya yarımadasında (sonralar isə Balkanlarda) digər bir oğuz-türk xalqının – Osmanlıların (nəticə etibarilə, Türkiyə türklərinin) əsasını qoydu.

Biri digərinə çox yaxın olan türkmənlər, Azərbaycan və Türkiyə türklərinin etnik-coğrafi əsasları müxtəlif dövrlərdə qoyulsa da, onların müstəqil bir xalq kimi formalaşması, demək olar ki, eyni dövrə – XVI- XVII əsrlərə təsadüf edir. Əsasları eyni «etnik material»dan olan müasir türkmən, Azərbaycan və türk xalqlarının orta əsrlərin sonlarına doğru müstəqil xalqlar kimi meydana çıxmalarının etnik-coğrafi, siyasi, dini və s. səbəbləri vardır ki, bunlar bir kompleks halında oğuz türklərinin həmin xalqlara bölünməsinə şərtləndirmişdir.

Azərbaycan xalqının təşəkkül- formalaşma prosesinin başa çatması Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və xüsusilə Səfəvilər dövlətlərinin qurulması ilə eyni dövrə düşür. Bu, təsadüfi deyil. O mənada ki, bunlar biri digərini şərtləndirən hadisələrdir... Xalqın təşəkkül- formalaşması milli

dövlətin qurulması ehtiyacını doğurur, milli dövlətin qurulması isə xalqın formalaşmasını (mütəşəkkilliyini!) təmin edir.

XVI əsrin ilk illərində meydana çıxan Səfəvilər dövləti türk dövlətçilik ənənələrinə əsaslanırdı. Və Qaraqoyunlularla Ağqoyunluların bir-başına davamı idi... I Şah İsmayılın qurduğu bu möhtəşəm dövlət Azərbaycanın (və Azərbaycan xalqının) sərhədlərini müəyyənləşdirdi. Səfəvilərin Azərbaycan xalqının «tərcümeyi-halı»ndakı yerini təsəvvür etmək üçün yalnız o faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, nə Səfəvilərə qədər, nə də Səfəvilərdən sonra Azərbaycanı (və Azərbaycan xalqını) bu qədər genişliyi (və bütövlüyü, tamlığı!..) ilə özündə birləşdirən bir dövlət olmamışdır.

Mərkəzi Təbriz olan Azərbaycan Səfəvilər dövləti, çox təəssüf ki, xalqın tarixinin ən həssas dövründə – XVII əsrin əvvəllərində öz milli xarakterini itirib iranlaşdı... XVIII əsrdə Nadir şahın Azərbaycan dövlətinin təbii-tarixi hüdudlarını «yenidən müəyyənləşdirmək» cəhdi də nəticə etibarilə, uğursuz oldu.

***

Azərbaycan xalqının təxminən min beş yüz illik təşəkkül-formalaşma tarixini biri digərinin bilavasitə davamı olan aşağıdakı dövrlərə bölmək mümkündür:

1) *hun-qıpçaq türklərinin məskunlaşması dövrü (eramızın ilk əsrlərindən I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədər);*

2) *oğuz-səlcuq türklərinin məskunlaşması dövrü (I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərinə qədər).*

Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, birinci dövr Azərbaycanın türkləşməsinin başlanğıcı olsa da, Azərbaycan xalqının təşəkkül-formalaşma prosesində əsas rolunu ikinci dövr oynayır. Yəni yerli hun-qıpçaqlarla (və bir sıra qeyri-türk mənşəli yerli, eləcə də gəlmə etnoslarla) qayna-yıb qarışan oğuz-səlcuqlar yeni bir «super-etnos» yaradırlar.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının eramızın ilk əsrlərindən başlayan təşəkkül-formalaşma tarixi orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində –

XVI- XVII əsrlərdə başa çatır. Və min beş yüz illik bu uzun dövrdə Azərbaycan xalqı öz etnik coğrafiyasını müəyyənləşdirir, milli dövlətlərini qurur və ya milli dövlətçilik mədəniyyətini (mədəlini!) yaradır, Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Bakı kimi onlarla dünyaca məşhur şəhərlərini salıb düşmənlərdən müdafiə edir, Xətib Təbrizi, Bəhmənyar, Nizami Gəncəvi, Nəsrəddin Tusi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi böyük mütəfəkkirlərini yetişdirir. Ən mühüm yaradıcılıq hadisəsi isə odur ki, xalq özünün şah əsərini – «Dədə Qorqud» eposunu yaradaraq dilinin, ruhunun, coğrafiyasının, etnik tarixinin mənzərəsini, bütövlükdə özünü (kimliyini!) təqdim edir.

II. Azərbaycan xalqının milli azadlıq (müstəqillik) uğrunda mübarizəsi

Azərbaycan xalqının tarixində milli azadlıq (müstəqillik) uğrunda mübarizəni şərtləndirən birinci cəhət, heç şübhəsiz, onun (xalqın!) mükəmməl bir təşəkkül-formalaşma prosesindən keçib gəlməsi olmuşdur. Kifayət qədər geniş (və hər cəhətdən məhsuldar) coğrafiyanı əhatə edən, müasir (və progressiv!) mənəvi-mədəni (və dini!) dünyagörüşə sahib, qədim dövlət quruculuğu ənənəsinə malik bir xalqın müstəqil (bütöv!) dövlətinin olmaması faciəvi bir paradoks idi.

Bunun ən azı üç səbəbi vardı:

- 1) *türk dövlətləri arasında rəqabət mövcud idi;*
- 2) *müsləman birliyinin mərkəzləşdirici təsiri özünü göstərirdi;*
- 3) *və regionda etnosiyasi münaqişələr dayanmırdı.*

Azərbaycan Səfəvilər dövləti Azərbaycan xalqının təşəkkül-formalaşma dövrünün hadisəsi idi. Və xalqın milli dövlət quruculuğu istedadının təzahürü kimi meydana çıxmışdı... Ancaq çox keçmədi ki, milli məzmununu itirib farslaşdı. Azərbaycan ərazisində biri digərindən az və ya çox dərəcədə asılı olan, bununla belə hər biri müstəqilliyə can atan kiçik dövlətlər – xanlıqlar əmələ gəldi ki, onları mərkəzləşdirəcək bir milli siyasi gücün olmaması ölkəni həmişə xarici müdaxilələr qarşısında, demək olar ki, müdafiəsiz qoyurdu.

Beləliklə, yenidən təşəkkül tapmış- formalaşmış, böyük bir milli mənəvi enerji ilə tarix meydanına çıxmış xalqın mərkəzi hakimiyyəti olmadığından onun ərazisi İran və Osmanlı dövlətləri arasında müharibə meydanına çevrilmiş, əhalinin taleyi isə müdaxiləçilərin ümidinə buraxılmışdı.

XVI əsrdən güclənən Rusiya tədricən türk torpaqlarını zəbt etməyə başladı. XVII-XVIII əsrlərdə Qafqaz uğrunda mübarizəyə girişən imperiya XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın Şimalını işğal etdi.

Və beləliklə, Azərbaycan xalqı milli ideallarının çiçəkləndiyi bir dövrdə İran, Osmanlı və Rusiyanın döyüş meydanına çevrildi.

Bununla belə orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan xalqı tarix səhnəsinə güclü milli mənəvi iradəsi, mübariz ruhu, İntibah məzmunlu mədəniyyəti ilə çıxır. Min beş yüz illik bir təşəkkül-formalaşma dövründən sonra geniş miqyaslı özünəməxsusluqlar kompleksiyası nümayiş etdirir. Türk, eləcə də müsəlman ortaqlığından gələn universal klassik model və ya standartlar milli demokratik texnologiyalarla əvəzlənir... Bu, normal təşəkkül tapıb formalaşmış xalqlar üçün xarakterik hadisədir. Müqayisə üçün deyək ki, roman xalqlarında da belə olmuşdur. Yəni orta əsrlərin sonlarına doğru italyan, ispan və fransız xalqları İntibah dövrü keçirərkən zəngin milli xüsusiyyətlər qazanıb o zamana qədər roman xalqları üçün ortaq olan latın modellərindən imtina edirlər.

Və dünyaya öz milli xarakterlə «yenedən» doğulmuş enerjili etnosun (Azərbaycan xalqının) milli azadlıq (müstəqillik) uğrunda mübarizəsi, təbii ki, qarşısızalmaz idi.

1. Azərbaycan İntibahı.

Və onun nəticələri.

Azərbaycan xalqının təşəkkül-formalaşma tarixinin son mərhələləri milli İntibah dövrünə düşür. XVI əsrdən başlayaraq XVIII əsrə qədər davam edən Azərbaycan İntibahı milli ictimai şüurun (intellektin!) inkişafına güclü təkan verir... İntibah daha çox mənəvi sahəni əhatə edirdi. Şifahi xalq ədəbiyyatının qüdrətli əsərləri yaranmışdı. Xüsusilə aşiq sənəti Qurbani, Aşıq Abbas Tüfərqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşıq kimi görkəmli sənətkarların yaradıcılığı ilə özünün ən yüksək səviyyəsinə qalxmışdı. «Dədə Qorqud»dan sonra Azərbaycan xalqının yaratdığı ikinci epos «Koroğlu» geniş yayılmış, etnosun milli mənəvi ideallarının ifadəsinə çevrilmişdi.

«Koroğlu» eposu bütün bədii qüdrəti ilə yanaşı Azərbaycan xalqının yaratdığı Kitab dəqiqliyində şifahi Tarix əsəridir ki, hələ formalaşdığı

dövrə dəfələrlə yazıya alınmışdır. Eposda xalqın yaşadığı coğrafiya, onun genişliyi, həmhüddü regionlarla əlaqələri, dövrün dövlət quruluşu, idarəçilik üsulları, mədəniyyəti və ən əsası, ruhu (İntibah ovqatı!) əks olunmuşdur. Bütün aydınlığı ilə görünür ki, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan xalqının mərkəzləşmiş dövləti olmasada, belə bir ideali (mərkəzləşmiş dövlət ideali!) var. Və bu idealın daşıyıcısı nə xanlar, nə də paşalar deyil, xalq içərisindən çıxmış (və xalqın içərisində olan!) Koroğludur!..

Yazılı ədəbiyyatda ərəb, fars sözləri, konstruksiyaları ilə mürəkkəbləşdirilmiş, demək olar ki, anlaşılmaz hala gətirilmiş klassik üslub öz yerini xalq və ya folklor üslubuna verməkdə idi. Məhəmməd Əmani, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif kimi şairlərin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi tipologiyasını əks etdirməkdə idi.

Orta əsrlər üçün səciyyəvi olan həndəsi naxışları nəbati naxışlar əvəz etməkdə, rəngkarlığa təbiilik gəlməkdə idi ki, bunun ən gözəl nümunələrini XVIII əsrdə tikilmiş Şəki xan sarayının divarlarında görmək mümkündür. Xalq musiqisi böyük populyarlıq qazanmışdı.

XVII-XVIII əsrlərdə klassik Azərbaycan şəhərləri öz tarixi möhtəşəmliyini itirir, yeni sadə arxitekturalı şəhərlər yaranırdı. Kəndin sosial-mədəni mövqeyi güclənirdi.

Və adi insanların ictimai həyatdakı rolu yüksəlir, onların obrazları, hiss-həyəcanları, düşüncələri ədəbiyyatın, ümumən sənətin əsas mövzusunə çevrilirdi.

Beləliklə, İntibah xalqın milli mənəvi bütövlüyünün, mütəşəkkilliyinin yaranmasına, ümum-milli maraqların formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərirdi.

Səfəvilər dövlətinin süni olaraq (hökmdarların və ya sarayın «təşəbbüs»lərikə) iranlaşdırılması ona gətirib çıxardı ki, bu dövlət məhv oldu. Nadir şahın yeni Azərbaycan dövləti yaratmaq cəhdi də uğursuz olduqdan sonra yerli hakimlər xanlar çoxdan arzuladıqları «müstəqilliyə» qovuşdular. Hər bir xanlıq öz mərkəzi, ordusu, idarəçilik üsulları ilə ortaya çıxmağa, qonşu xanlıqlara «əzələ nümayiş etdirməyə» çalışırdı. Doğrudur, bu «müstəqillik» Azərbaycana Şuşa, Şəki, Quba, Lənkəran, İrəvan, Qazax kimi şəhərlər verdi, ancaq daxili çəkişmələr bir sıra yurd

yerlərini də viran qoydu... Böyük Səməd Vurğun Qarabağ xanlığının timasalında o dövr Azərbaycanının tarixi vəziyyətini

*Bir yandan Türkiyə, bir yandan İran,
Ordan da Rusiya göndərir fərman,-*

deyə səciyyələndirmişdi. Bu isə o demək idi ki, xanlıqlar nə qədər müstəqil olsalar da, müstəqillik o qədər şerti, qeyri-stabil idi.

İntibah dövrünün diqqəti çəkən hərəkatlarından biri də tacirlərin ictimai mövqeyinin yüksəlməsi, onların həm mədəni- mənəvi həyata, həm də saraya-hakimiyyətə müdaxilələrinin güclənməsi idi. Sənətin ən populyar sahələrindən olan aşığılar tacirlərin obrazını xüsusi hörmətlə yaradırdılar. Və hətta insanın həyatının mənasını «Gələn bəzircandı, gedən xocadı» (Xəstə Qasım), yəni «insan bu dünya ilə alver eləməyə gəlir, gedəndə də doyub, kamilləşib, varlanıb gedir» kimi şərh edirdilər.

Azərbaycan İntibahı eyni zamanda qonşu regionlara, xalqlara da geniş (və mütərəqqi!) təsir göstərmişdi.

2. Milli demokratik hərəkat. Və Azərbaycan xalqının milli birlik, dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəsi.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın Şimalı Rusiyanın, Cənubu İranın, Qərbi isə Osmanlının ixtiyarına keçir. Və bütöv bir xalq üç müxtəlif xarakterli dövlətin idarəçilik (və ideoloji!) əxlaq prinsipləri ilə yaşamağa məhkum olur.

Osmanlının idarəçilik mədəniyyətindən fərqli olaraq (burada etnik qohumluq da münasibətlərə təsir etməmiş deyildi) İran və Rusiyanın idarəçiliyi, əsasən, müstəmləkəçiliyə əsaslanır, Azərbaycan xalqının azadlıq (müstəqillik) idealı qarşısında nəinki sədd çəkir, hətta onun ruhunu sıxırdı... Halbuki Şərqi Anadoluda məskunlaşmış Azərbaycan türkləri Osmanlının, sonra isə Türkiyənin üzvü tərkib hissəsinə çevrildilər və onların törəmələri bugünə qədər dədə-abalarının Təbriz, Gəncə, Şirvan, Qarabağ və ya

İrəvandan gəldiklərini, yəni Azəri türkü olduqlarını xatırlasalar da Osmanlı türkləri ilə qaynayıb qarışmışlar. Başqa sözlə, Azərbaycan xalqı ilə türk xalqı arasında «keçid» («körpü») təşkil edirlər.

XIX əsrin ortalarına doğru Azərbaycanın görkəmli ziyalıları Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani və b., XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Məhəmməd ağa Şahxatinski, Əli bəy Hüseynzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir və b. Azərbaycan xalqının taleyi üzərində daha israrla (və ideoloji-siyasi yönəri ilə!) düşüncüdürlər. «Qoymuş miləl imzasını övraqi-həyata, yox millətətimin imzası imzalar içində» deyən Məhəmməd Hadi xalqın düşdüyü vəziyyəti dəqiq anladırtdı... Azərbaycan xalqının azadlıq, dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəsinə öndərlik edən ziyalı demokratların ideoloji mövqeləri, çıxış yolu axtarmaq prinsipləri, metodları fərqli olsa da, onların hamısı vətənin bütövlüyü (və müstəqilliyi!) idealına sadıq idilər.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində xalqın gələcəyini müəyyən edən milli ideologiya axtarışları da öz bəhrəsini verirdi ki, buna geniş

miqyas almış mətbuat, publisistika hər cür şərait yaradırdı. Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadə «Türkləşməli, müsəlmanlaşma-lı və müasirləşməli» şüarı ilə Azərbaycan xalqını ayağa qaldıracaq ideologiyanın əsaslarını formulo etmişdi.

Məsələnin mürəkkəbliyi isə bundan ibarət idi ki, Azərbaycan xalqının qarşısında yalnız dövlət müstəqilliyi deyil, həm də siyasi bütövlük problemini həll etmək kimi çətin bir vəzifə dayanırdı. Rusiya ilə İran arasındakı «tarixi anlaşma» isə buna imkan vermirdi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan cəmiyyətində kifayət qədər dərin cəbhələşmə özünü göstərirdi ki, bu, milli ictimai tərəkürün pərakəndəliyindən, ideoloji mərkəzləşmənin olmamasından və təbii ki, xarici siyasi-ideoloji müdaxilələrin güclü təsirindən irəli gəlirdi. İran-yönlü, osmanlıyönlü və Rusiyayönlü mərkəzlər, cəmiyyətlər, ziyalılar biri digəri ilə çox tez-tez toqquşmalı olurdular. İş o yerə çatırdı ki, həmin cəbhələşmə xalqın məişətinə, cəmiyyətə bir ailəyə qədər gedib çıxırdı. Böyük yazıçı-publisist (və demokrat!) Cəlil Məmmədquluzadənin «Anamın

kitabı» pyesində göstərildiyi kimi, üç doğma qardaşın hərəsi sanki bir millətə mənsub idi. Və sanki Azərbaycan xalqının tərkibində biri digərini bəyənməyən üç millət vardı... Ancaq o da nəzərə alınmalıdır ki, cəbhələşmə nə qədər dərinləşsə də, geniş ictimai (ümummillli) xarakter alan müzakirələr milli şüurun inkişafına, demokratik ideyaların yayılmasına təsirsiz qalmırdı.

XX əsrin əvvəllərində artıq dövlət qura (və idarə edə!) biləcək Azərbaycan ziyalıları -- dövlət adamları yetişmişdilər ki, onların içərisində Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov... kimi Azərbaycan xalqının tarixində böyük rol oynamış insanlar vardı. Və onlar xalqın milli birlik, müstəqillik uğrunda mübarizəsinə öndərlik etmək gücünə, imkanlarına malik idilər.

Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik ideallarının özəməti bir də onda idi ki, ümummillli xarakter daşıyırdı. Neft sənayesinin inkişafı nəticəsində Azərbaycanın hər yerindən, xüsusilə xalqın əksəriyyətinin məskunlaşdığı Cənubi Azərbaycandan Bakıya axışan kütlələr eyni zamanda bir millətin ictimai-siyasi (və ideoloji!) potensialını təşkil edirdilər. Onların çoxu Bakıda qalsalar

da, gəldikləri yerlərlə əlaqələri vardı... Və beləliklə, ümummillli ideallar uğrunda mübarizədə bütün xalq təmsil olunurdu.

Ona görə də Azərbaycanın Şimalında meydana çıxmış müstəqil və ya yarımmüstəqil dövlətlərin yalnız Şimali azərbaycanlılara mənsub olduğunu iddia etmək doğru olmazdı. Və eləcə də Cənubi Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərindən etibarən güclənən milli hərəkatın «müəllif»inin yalnız Cənubi azərbaycanlılar olduğunu demək yanlışdır. Təsadüfi deyildi ki, əslən Şirvandan olan böyük Mirzə Ələkbər Sabir Səttarxanın İrandakı inqilabına «bir ordu qədər xidmət etmişdi» (Abbas Səhhot).

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Və Azərbaycan xalqının mili dövlətçilik idealları.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin meydana çıxması ilə Azərbaycan xalqı müasir (milli demokratik!) dövlət qurmaq istedadını (və imkanlarını!) nümayiş etdirirdi. Ancaq bu həm də ümummillî səviyyədə imkan məhdudluğunun və ya imkansızlığın təzahürü idi. Belə ki, böyük bir coğrafiyanı əhatə edən Azərbaycan xalqı öz «təyini-müqəddərat»ını yalnız Cənubi Qafqazda – Rusiya Azərbaycanında həyata keçirirdi.

Cənubi Azərbaycanda – İran Azərbaycanında ardıcıl olaraq baş qaldıran milli hərəkətlər isə ən müxtəlif səbəblərdən elə həmin ardıcılıqla da boğulurdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-dən 1920-yə qədər yaşadı. Və Cümhuriyyət liderlərinin sonralar mühacirətdə qeyd etdikləri kimi, az yaşasa da, xalqa milli azadlığın nə demək oldu-

ğunu göstərdi... Cümhuriyyətin süqutundan sonra Azərbaycan yarımüstəqil bir respublika şəklində yenidən yaranmış Sovetlər Birliyinin tərkibinə daxil oldu... Müstəqilliyə ümidlər nəinki söndü, yeni tarixi şəraitin tələblərinə uyğun bir şəkildə yenidən alovlanmağa başladı. Sovetlər dövründə Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti kifayət qədər inkişaf etdi. Rus-sovet ideoloji basqıları nə qədər güclü olsa da, Azərbaycan dünyadan (eləcə də Türk dünyasından!) nə qədər təcrid olunsa da, milli intellektualların, ziyalıların, mütəfəkkirlərin sayəsində Azərbaycan xalqı öz mənəvi bütövlüyünü qoruyub saxladı. II Dünya müharibəsi illərində Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında qısamüddətli yaxınlaşma baş verdi. Bu qısamüddətli yaxınlaşma, əslində, təmas göstərdi ki, Şimalla Cənub bir-birindən nə qədər ayrılısalar da biri- digərinə sarsılmaz milli kodlarla bağlıdır.

İran İslam inqilabının qələbəsi Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasındakı münasibətlərin yenidən dirçəlməsinə təkan verdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin məğlubiyyətindən sonra ölkəni tərk etməyə məcbur ol-

muş milli liderlər öz mübarizələrini xarici ölkələrdə davam etdirdilər. Əsasən, Məmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi bu hərəkət milli müstəqillik uğrunda mücadilənin elə bir simvolu idi ki, Azərbaycanadakı ictimai- siyasi həyata da təsirsiz qalmırdı.

Sovet dövründə Azərbaycan xalqının mədəni inkişafı heç də sovet ideoloqlarının o zamanlar iddia etdikləri kimi, «zülmətdən işığa», yaxud «ələmdən nəşəyə» formulu ilə təyin oluna bilməsə də, hər halda tamamilə inkar oluna bilməz. Hətta etiraf etmək lazımdır ki, Sovetlər Birliyinin tərkibindəki digər türk respublikalarından fərqli olaraq, Azərbaycanda, milli müstəqillik ruhu daha güclü idi. I Türkoloji qurultay məhz Bakıda keçirilmiş, böyük intellektual-mənəvi rezonans vermiş və Azərbaycanın bütün Türk dünyasındakı mövqeyini yüksəltmişdi.

Azərbaycan ziyalıları Sovet hökuməti üçün o qədər arzuedilməz olmuşlar ki, XX əsrin 20-ci illərindən, yəni Sovet dövlətinin yarandığı ilk illərdən başlayaraq ta 60-cı illərə qədər vaxtaşırı təqiblərə məruz qalmış, sürgünlərə göndərilmiş və məhv edilmişlər. Lakin mənsub olduqları xal-

qın ruhunu daşıyan, ideallarını nümayiş etdirən bu insanlar heç zaman susmamışlar.

Şəxsiyyətin ikiləşməsi, hətta üçləşməsi də baş vermişdir. Məsələn, Cümhuriyyət dövrünün (və ideologiyasının!) ən gözəl əsərlərini yaradan Cəfər Cabbarlı eyni zamanda Azərbaycan sovet ədəbiyyatının banisi olmuşdur. Yaxud AXC-nin himninin musiqisini bəstələyən Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan SSR-nin himnində də musiqi bəstələməli olmuşdur. Və yaxud kommunist partiyasına «Bəşərin vicdanı, eşqi, ürəyi, zehni, düşüncəsi, fikri diləyi, bütün yer üzünün xoş gələcəyi, hər zövqü, səfəsi partiyamızdır» deyən Səməd Vurğun Azərbaycan haqqında bütün dövrlərin, zamanların ən gözəl, ən məzmunlu və ən populyar şeirini yazmışdır:

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən,
Anam, doğma vətənim sən,
Ayrılar mı könül candan,
Azərbaycan! Azərbaycan!*

Azərbaycan sovet ədəbiyyatının yaratıcıları öz əsərlərini məhz ana dilində yaratmaqla milli

mədəniyyətin (və təfəkkürün!) inkişafına böyük töhfələr verdilər.

Universitetlərin açılması, ali təhsilli mütəxəssislərinin yetişdirilməsi, elmi-texniki kadrların hazırlanması, Azərbaycan xalqının ön mühüm təbii sərvəti olan neft sənayesinin gücləndirilməsi, müasir texnika və texnologiyaların tətbiği və s. sovet dövründə qazanılmış uğurların bir hissəsi idi.

***

Beləliklə, orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində təşəkkül tapıb formalaşmış Azərbaycan xalqı özünəməxsus İntibah ovqatı keçirərək XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə milli demokratik ideyalarla və müstəqil dövlət qurmaq idealları ilə gəldi. İlk müstəqil dövləti çox az yaşadı... Bununla belə, milli bütövlük (və müstəqillik!) iddialarından heç bir tarixi və siyasi-coğrafi şəraitdə imtina etmədi.

III. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması. və Azərbaycan xalqının milli birlik (və dövlətçilik) ideallarının təntənəsi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən sonra yarım-müstəqil Azərbaycan Sosialist Respublikası Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik (müstəqillik) ideallarının inkişafına, bütün siyasi-ideoloji maneələrə baxmayaraq, meydan açdı... Ön mühüm məsələlərdən biri böyük maarifçilik hərəkatının gətməsi, kifayət qədər güclü ziyalılar potensialının yaranması idi. Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Hüseyn Cavid, Məmməd Səid Ordubadi, Cəfər Cabbarlı kimi formalaşması sovet dövründən əvvələ düşən ziyalılarla yanaşı XX əsrin 30-cu illərində artıq Səməd Vurğun, Heydər Hüseynov, Süleyman Rüstəm, Mirzə İbrahimov, Mehdi Hüseyn, Rəsul Rza kimi «sovet ziyalıları» yetiş-

mişdi. Yarımüstəqil dövlətin başında uzun müddət şəxsiyyəti, ictimai-siyasi fəaliyyəti və idarəçilik üslubu «mübahisəli» olan (sovet ideologiyasına xidmət etsə də, nəticə etibarilə məhz həmin ideologiyanın yalnız mənəvi deyil, həm də fiziki qurbanına çevrilən) Mir Cəfər Bağırovdan sonra ümumən Sovətlər Birliyində olduğu kimi Azərbaycanda da müəyyən yumşalma özünü göstərməyə başladı. Və həmin illərdə ölkəni idarə edəcək, mərkəzdən əvvəlki dövrlərə nisbətən müəyyən qədər az asılı olan milli siyasi xadimlər yetişməyə başladı ki, onlardan ön qüdrətli Heydər Əliyev idi. Xalqın milli ruhunun daşıyıcısı olan, yüksək intellektə, güclü siyasi iradəyə malik (və sovet təhlükəsizlik orqanında çalışdığı üçün dövlətin mətbəxinə bələd olan) Heydər Əliyev mərkəzlə hər bir sahədə diplomatik dil tapa bildi. Onun uğurla apardığı milli dövlət (və ümumən millət!) quruculuğu siyasəti öz bəhrələrini verdi. Ölkənin iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni-mənəvi həyatının canlanması da böyük uğurlar qazanan yeni lider əsrin sonlarına doğru milli (və dövlət!) müstəqilliyinin müəllifi- ümummilli lider səviyyəsinə yüksəldi.

Və Azərbaycan xalqının beşdən birinin yaşadığı coğrafiyada müstəqil Azərbaycan Respublikası quruldu.

1. Ümummilli lider. Azərbaycan xalqı. Və Azərbaycan Respublikası.

XX əsrin sonlarında Azərbaycan xalqı Sovətlər Birliyinin dağılması nəticəsində yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ərazisində müstəqil dövlətini qurdu, daha doğrusu, öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi.

Lakin bu, sadə bir məsələ deyildi...

Hər hansı xalqın tarixində şəxsiyyətin rolu bir neçə baxımdan dənılmazdır. Birincisi o mənada ki, şəxsiyyət (tarixi şəxsiyyət!) öz-özlüyündə fəvqəladə xüsusiyyətlərə malikdir... İkincisi, tarixi şəxsiyyət xalqı, onun iqtisadi, siyasi, mənəvi gücünü həm özündə ehtiva etməyə, həm də istiqamətləndirməyə (idarə etməyə) qadirdir... Üçüncüsü isə, xalqın tarixini yaradan hadisə olmaqla onun gələcəyi üçün stimül

vermək, nümunə göstərmək və xalqı ilhamlandırmaq imkanlarına malikdir...

Heydər Əliyev XX əsrin sonlarından başlayan liderlik missiyası ilə Azərbaycanın müstəqil dövlətinin qurulmasında və xalqı, milləti bu hərəkata səfərbər etməsində əvəzolunmaz idi. Əlbəttə, 60-cı, 70-ci və 80-ci illərin çoxsaylı ziyalıları, düşüncə- fikir adamları, intellektualları Azərbaycanın azadlığı uğrunda özünəməxsus miqyasda (və ümumən ölkə miqyasında!) mübarizə aparırdılar. Mirzə İbrahimov, Ziya Bünyadov, İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə, Əbülfəz Elçibəy və digər onlarla, hətta yüzlərlə milli avtoritetlər milli ictimai şüurun inkişafına kömək edirdilər. Ancaq öndə açıq və ya gizli şəkildə məhz milli kommunist (və demokrat!) Heydər Əliyev gedirdi. O, mənsub olduğu millətin gələcəyi, müstəqilliyi naminə vuruşan avtoritetləri, milli ideya-fikir generatorlarını qoruyur və təmkinli, davamlı, on illərlə gələcəyə hesablanmış bir siyasət yürüdürdü.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurulmasında biri digərinə zidd olan iki faktor iştirak edirdi;

1) *güclü (lakin xüsusilə ilk illərdə emosional!) milli müstəqillik enerjisi;*

2) *həmin enerjiyə qarşı yönəlmiş beynəlxalq və daxili təxribatlar.*

80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində bunlardan hansının daha güclü olduğunu demək çətindir, lakin 90-cı illərin ortalarından etibarən Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə möhkəmlənən milli hakimiyyət həm daxili, həm də xarici (beynəlxalq) təxribatların qarşısını ala bildi.

Ümummillə lider daxili stabilliyi təmin etdi, müstəqil dövlətin ilk Konstitusiyasını, Parlamentini, icra orqanlarını yaratdı, beynəlxalq münasibətlərin normal inkişafını təmin etdi. Neft kontraktlarının bağlanması, ümumən Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılması layihəsinin uğurla həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının iqtisadi gələcəyini müəyyənləşdirdi. Ölkənin sosial, mənəvi müəşəkkilliyi üçün geniş perspektivlər açıldı... Heydər Əliyevin vəfatından sonra ümummillə liderin banisi olduğu inkişaf layihələrini yeni lider İlham Əliyev tərəfindən uğurla (və daha sürətli bir şəkildə!) davam etdirilməyə başladı. Ölkənin maddi qüdrəti gö-

rülməmiş bir miqyas aldı, xalqın həyat tərzini xeyli yaxşılaşdı, şəhər və kəndlərin siması dəyişdi. Və Azərbaycan Respublikası beynəlxalq miqyaslı məclislərə ev sahibliyi etməyə, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunmağa başladı.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasında azərbaycançılıq ideologiyasının dirçəldilməsi (və ona yeni miqyas verilməsi) mühüm əhəmiyyətə malik idi. XX əsrin əvvəllərində formalaşan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində rəsmi nüfuz qazanan, sovet dövründə isə təqib olunan bu ideologiya ardıcıl olaraq həyata keçirilməyə başladı, hətta ölkə miqyasından çıxıb ümumən dünya azərbaycanlıları üçün birləşdirici mənəvi amilə çevrildi. Və azərbaycançılıq ideologiyası yalnız romantik-simvolik bir göstərici olaraq qalmadı, Azərbaycanın Türk Dünyası, İslam Dünyası və ümumən Dünya ilə əlaqələri genişləndi. Və genişlənməkdə davam edir.

Sovetlər Birliyinin dağıldığı, Azərbaycanın müstəqillik qazandığı ərəfədə Azərbaycan xalqına ən böyük təxribat, yəqin ki, erməni müdaxiləsi idi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən (əslində, XIX əsrin əvvəllərindən, yəni Azərbaycanın Şimalı Rusiya tərəfindən işğal olunan-

dan) etibarən ermənilər Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmağa, get-gedə qeyri-adi iddialara düşərək ölkə ərazisini zəbt etməyə başladılar. Və iş o yerə gəlib çıxdı ki, Azərbaycan ərazisində Ermənistan dövləti yaradıldı... Ermənilər bununla da kifayətlənməyib Rusiyanın (eləcə də bir sıra digər imperalist hamilərinin) köməyi ilə hər cür təcavüzkarlıq nümayiş etdirməyə, Cənubi Qafqazda Azərbaycan xalqına – regionun əsas (və köklü!) əhalisinə qarşı soyqırımını törətməyə başladılar. Xüsusilə XX əsrin əvvəllərində erməni-bolşevik quldurlarının hərəkətləri daha amansız, daha kütləvi xarakter almış və demək olar ki, cəzasız qalmışdı... II Dünya müharibəsindən sonra Ermənistandan – süni yaradılmış ölkədən yerli əhali-azərbaycanlılar rəsmi şəkildə qovulmuş, Azərbaycan Respublikasının müxtəlif yerlərində məskunlaşdırılmışdılar... 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərindən isə Ermənistandan yerdə qalan azərbaycanlılar qovulmuş, Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlar işğal olunaraq yerli əhali didərgin salınmışdı.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə qarşı təxribatlar nə qədər müxtəlif, nə qədər güclü ol-

sa da, xalqın (və ümummilli liderin) iradəsi daha güclü oldu. Azərbaycan xalqının düşmənləri güman edirdilər ki, Ermənistandan, işğal olunmuş Dağlıq Qarabağdan və ətraf rayonlardan qovulmuş azərbaycanlılar gənc müstəqil ölkədə hərəkətinin yaranmasına, daxili çəkişmələrə səbəb olacaq, nəticə etibarilə, Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini itirib parçalanacaq. Və bu məqsədlə ölkədə etnik separatçılıq da təşviq edilirdi... Lakin xalqın mütəşəkkilliyi, nəticə etibarilə, bir daha özünü göstərdi. Bugün regionda xüsusi nüfuzu olan, beynəlxalq mövqeyi sürətlə güclənən bir Azərbaycan dövləti mövcuddur ki, onun maraqları ilə hesablaşırlar.

Azərbaycan türkləri ilə yanaşı bugün Azərbaycan xalqının və ya millətinin tərkibinə ləzgilər, ruslar, talışlar, Ahıska türkləri, avarlar, kürdlər, saxurlar, tatlar, yəhudilər, udlər, ingiloylar və b. daxildir. Bu etnoslar milli özünəməxsusluqlarını qorumaqla yanaşı bütövlükdə Azərbaycanı təmsil edirlər.

2. Azərbaycan Respublikası. Və dünya azərbaycanlıları.

Azərbaycan xalqının ümummilli ideallarının həm mənbəyi, yaradıcısı, həm də daşıyıcısı bütövlükdə Azərbaycan xalqıdır. Harada (istər Azərbaycan Respublikasında, istər tarixi Azərbaycanda, istərsə də vətəndən xaricdə) yaşamağından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlı Azərbaycan Respublikasına - azərbaycanlıların müstəqil dövlətinə milli idealların əsas müdafiəçisi kimi baxmaqda tamamilə haqlıdır.

Əlbəttə, müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan Respublikasının azərbaycanlı vətəndaşlarından fərqli olaraq öz tarixi vətənlərində - İranda, Dağıstanda və Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların milli hüquqları xeyli məhduddur. Xüsusilə ölkə əhalisinin təxminən yarısını təşkil edən İran azərbaycanlıları öz dilində təhsil almaqdan məhrumdurlar ki, bu, onların psixologiyasına, mentalitetinə, milli mənlük şüurunun səviyyəsinə

mənfi təsir etməyə, onda aşağılıq kompleksi yaratmaya bilməz.

Və əlli milyonluq bir xalqın müxtəlif dövlətlər tərkibində olmaqla siyasi-coğrafi birlikdən məhrum edilməsi onun mənəviyyatına, ideoloji bütövlüyünə öz mənfi təsirini göstərir... Bununla belə Azərbaycan Respublikasını yaratmış tarixi idealların mövcudluğu həmin bütövlüyün zədələnməsinə, yaxud təhrif olunmasına imkan vermir. Son dövrdə – Azərbaycan Respublikası yarandıqdan sonra həm Azərbaycanda, həm də dünyanın müxtəlif ölkələrində azərbaycanlıların qurultaylarının, eləcə də çoxsaylı toplantılarının keçirilməsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı, nə qədər böyük məncələrlə qarşılaşsa da, öz mənəvi-ruhi bütövlüyünü heç zaman itirməyəcəkdir.

Azərbaycan xalqının dünyaya qarşısalmaz bir ardıcılıqla gədən inteqrasiyası, eləcə də dünyanın Azərbaycana çoxtərəfli marağı belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, xalqın faktik bütövlüyünə qovuşacağı tarix o qədər də uzaqda deyil. Çünki bunu yalnız daxili (millətdaxili!) ehtiyac yox, ümumbəşəri ideallar, qloballaşan, sərhədsizləşən və nəticə etibarilə «böyük bir

kənd» halına gələn dünyanın maraqları tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının gücləndiyi, dünyaya azərbaycanlılarının müstəqil dövlət ətrafında mənən, ruhən sıx birləşdiyi bizim günlərdə ortaya belə bir sual çıxır: Azərbaycanlı kimdir, yaxud kimə azərbaycanlı deməliyik?.. Və bu suala yaşamış tarix, dövr, zaman belə cavab verir:

1) *Türk mənşəli azərbaycanlılar;*

2) *Azərbaycan xalqının tərkibinə daxil olmuş müxtəlif (Qafqaz, İran və s.) mənşəli etnoslar;*

3) *nəhayət, özünü azərbaycanlı sayan hər kəs.*

Azərbaycan xalqı yalnız milli idealları ilə fəxr edən, qürurlanan bir xalq deyil, həm də kifayət qədər böyük beynəlmiləl hisslərə malikdir. Bu gün hər hansı millətə, yaxud dini dünyagörüşə mənsub bir insan Azərbaycan Respublikasında tamamilə rahat yaşaya, arzu-istəklərini həyata keçirə bilər. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan xalqı təbiəti etibarilə humanistdir...

***

Beləliklə, Azərbaycan xalqının tarixinin üçüncü dövrü davam edir. Milli müstəqilliyin və

ya dövlət müstəqilliyinin qazanılmasından başlayan bu dövr Azərbaycan xalqının siyasi- mənəvi birliyinə, bütövlüyünə mane olan qüvvələrin aradan qaldırılmasına qədər davam edəcəkdir.

Son söz

Azərbaycan xalqının «tərcümeyi-halı»nın tarixinin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, bu xalq dünyanın zəngin həyat yolu keçmiş xalqlarından biridir. Türk etnosunun bölünməsi əsasında toşokkül tapan azərbaycanlılar Qafqaz, İran və s. mənşəli etnosları da özündə bu və ya digər dərəcədə ehtiva etməklə formalaşmışdır. Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində mükməl bir ümummillə İntibah dövrü yaşayan Azərbaycan xalqı XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Şimali və Cənubi olmaqla iki hissəyə bölünmüş, Şimalı Rusiyanın, Cənubu isə İranın tərkibinə qatılmışdır.

Azərbaycan cəmiyyətində Şərqi və Qərbi mədəniyyətlərinin qovuşağında olan ölkə kimi hər iki mədəniyyət (və həyat!) tərzinin təsirinə məruz qalmışdır. Və Azərbaycan xalqı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində öz böyük ziyahlarının şəxsində dünyanın (Qərbin) mütərəqqi ide-

yalarını mənimsəmiş, milli ideallarının, maraqlarının həyata keçirilməsi uğrunda demokratik üsullarla mübarizəyə qalxmışdır. Şərqdə ilk Cümhuriyyəti (Respublikanı) yaratmışdır.

Cümhuriyyət uzun sürməsə də, demokratik (və milli müstəqil!) dövlət quruculuğu yolu ilə inamla addımlayan Azərbaycan xalqı, nəhayət, XX əsrin sonlarında ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə tarixi ərəzisinin təxminən dördə birində müstəqil dövlətini qurmuşdur. Dünyada mövcud olan əlli milyondan çox azərbaycanlıların beşdə birinə qədərini əhatə edən müstəqil Azərbaycan hər bir azərbaycanlı üçün qürur mənbəyi, ümummilli idealların müdafiəçisi, ilhamvericisidir.

Ümummilli ideal isə Azərbaycan xalqının təbii haqqı olan müstəqillik və siyasi bütövlükdür...

Genetik baxımdan Türk dünyasının, dini inam baxımından Müsəlman dünyasının, ümum-bəşəriyyət baxımından Dünyanın üzvü tərkib hissəsi olan Azərbaycan xalqı lideri İlham Əliyevin başçılığı ilə öz tarixi ideallarının, «tərcümeyi-hal»ının – taleyinin qarşıya qoyduğu «layihələr»i uğurla yerinə yetirməkdədir.

Və beləliklə, Azərbaycan xalqının tarixi üç dövrə bölünür:

I. Təşəkkül-formalaşma dövrü (eramızın ilk əsrlərindən orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərinə qədər).

II. Milli azadlıq (müstəqillik), bütövlük uğrunda mübarizə dövrü (orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən XX əsrin sonlarına qədər).

III. Milli azadlıq (müstəqillik), bütövlük ideallarının həyata keçməsi, yaxud təntənəsi dövrü (XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərindən sonra).

Nizami Cəfərov

---

1. Ümummilli lider. Azərbaycan xalqı.

Və Azərbaycan Respublikası. ....

2. Azərbaycan Respublikası. Və dünya
azərbaycanlıları. ....

Son söz. ....

NİZAMİ CƏFƏROV

AZƏRBAYCAN XALQININ

TARİXİ

VƏ YA

«TƏRCÜMEYİ-HAL»I

**«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Kompüter dizayneri: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Yığılmağa verilmiş **25.04.2012.**
Çapa imzalanmış **01.06.2012.**
Şərti çap vərəqi **16.** Sifariş № **208.**
Kağız formatı **84x108 1/32.** Tiraj **500.**

Kitab «**Elm və Təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.